УДК 94 (100) «715»: [299.4 + 274]
DOI https://doi.org/https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.5

Лобода Дмитро Олександрович,
доктор філософії, доцент,
завідувач кафедри всесвітньої історії,
релігієзнавства та методик їх викладання
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
orcid.org/0000-0001-6501-2895
Researcher ID: JCE-8826-2023
dmitry.lobod@gmail.com

Вільховий Юрій Віталійович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
релігієзнавства та методик їх викладання
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
orcid.org/0000-0003-2313-5197
fhg.vilhovuy@gsuite.pnpu.edu.ua

Год Наталія Володимирівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
релігієзнавства та методик їх викладання
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
orcid.org/0000-0003-1715-1967
Researcher ID: KDM-9557-2024
fhg.god@gsuite.pnpu.edu.ua

ВІД ГУМАНІЗМУ ДО ПРОТЕСТАНТИЗМУ: ПОЛІТИЧНІ, МЕНТАЛЬНІ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТРАНЗИТИ РЕНЕСАНСУ – РЕФОРМАЦІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз взаємозв'язків між європейським Ренесансом і Реформацією крізь призму політичних, ментальних та інтелектуальних трансформацій, що відбувалися в XIV–XVI століттях. Автори розглядають дві епохи не як ізольовані явища, а як взаємопов'язані етапи еволюції європейської цивілізації, між якими існували «транзити» ідей, цінностей та культурних моделей. Звертається увага на трансформацію ролі особистості в системі відносин Церква – людина, Церква – держава та Церква – суспільство, а також на поступове зростання критичного ставлення до інституційної канонічної Церкви. Одним із ключових результатів цього процесу стало розмежування понять «духовність» і «релігійність», що дозволило гуманістам і реформаторам по-новому осмислити роль віри в житті людини. Розкрито, як гуманістична методологія (орієнтація на першоджерела, філологічний та історико-критичний підхід) була успадкована та розвинута діячами Реформації, які прагнули поєднати індивідуальну духовну автономію з оновленою християнською доктриною. Прикладами цього інтелектуального обміну є вплив гуманістичних методів Еразма Ротердамського на реформаторські погляди Мартіна Лютера, а також використання історико-критичного аналізу біблійних текстів Лоренцо Валлою. Це заклало засади для перегляду церковних авторитетів. Водночас постаті на кшталт Жана Кальвіна та Філіпа Меланхтона втілювали синтез гуманістичної освіченості та релігійної реформаційної ревності, демонструючи, як особистісна духовність могла поєднуватися з доктринальною реформою.

© Лобода Д. О., Вільховий Ю. В., Год Н. В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

У роботі проаналізовано політичні чинники, зокрема послаблення папської централізації та зростання ролі світських можновладців, що створювали сприятливий ґрунт для поширення ідей релігійної свободи та секуляризації. Автори роблять висновок, що Ренесанс і Реформація були етапами єдиного процесу переосмислення духовних і соціокультурних основ європейського світу. Запропонований підхід дає змогу побачити безперервний діалог між гуманістичною та реформаційною думкою, що суттєво вплинув на формування нової релігійної ідентичності та культурної парадигми ранньомодерної Європи.

Ключові слова: античная спадщина, гуманізм, духовність, європейська ідентичність, катафатичне богослов'я, католицизм, папська централізація, Пізнє середньовіччя, протестантизм, релігійність, Ренесанс, Реформація, секуляризація, християнська доктрина.

Loboda Dmytro,
Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History, Religious Studies and Teaching Methods
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
orcid.org/0000-0001-6501-2895
Researcher ID: JCE-8826-2023
dmitrylobod@gmail.com

Vilkhovyi Yurii,
PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History, Religious Studies and their Teaching Methods
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
orcid.org/0000-0003-2313-5197
fhg.vilhovuy@gsuite.pnpu.edu.ua

Hod Nataliia,
PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History, Religious Studies and their Teaching Methods
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
orcid.org/0000-0003-1715-1967
Researcher ID: KDM-9557-2024
fhg.god@gsuite.pnpu.edu.ua

FROM HUMANISM TO PROTEST: POLITICAL, MENTAL, AND INTELLECTUAL BRIDGES FROM THE RENAISSANCE TO THE REFORMATION

The article offers a comprehensive analysis of the interconnections between the European Renaissance and the Reformation through the prism of political, mental, and intellectual transformations that took place in the XIVth–XVIth centuries. The authors examine these two epochs not as isolated phenomena but as interconnected stages in the evolution of European civilization, linked by "transits" of ideas, values, and cultural models. Attention is drawn to the transformation of the individual's role within the systems of relations "Church – individual", "Church – state", and "Church – society", as well as to the gradual rise of critical attitudes toward the institutional Church. One of the key outcomes of this process was the distinction between the concepts of "spirituality" and "religiosity," which enabled humanists and reformers to reconceptualize the place of faith in human life. The study demonstrates how the humanist methodology – emphasizing primary sources, philological precision, and historical-critical approaches – was adopted and further developed by the Reformation leaders, who sought to unite individual spiritual autonomy with a renewed Christian doctrine. Examples of this intellectual exchange include the influence of Erasmus of Rotterdam's humanist methods on Martin Luther's reformist ideas, as well as Lorenzo Valla's historical-critical analysis of biblical texts, which laid the groundwork for reassessing ecclesiastical authority. At the same time, figures such as John Calvin and Philipp Melanchthon embodied the synthesis of humanist erudition and reformist zeal, illustrating how personal spirituality could be harmonized with doctrinal reform.

The article also examines political factors, particularly the weakening of papal centralization and the growing influence of secular rulers, which created a favorable environment for the spread of ideas of religious freedom

and secularization. The authors conclude that the Renaissance and the Reformation constituted stages of a single, continuous process of rethinking the spiritual and sociocultural foundations of the European world. This approach makes it possible to recognize an ongoing dialogue between humanist and reformist thought, which significantly shaped the formation of a new religious identity and the cultural paradigm of early modern Europe.

Key words: ancient heritage, cataphatic theology, Christian doctrine, European identity, humanism, Late Middle Ages, papal centralization, Reformation, religiosity, Renaissance, secularization, spirituality.

Доба Середньовіччя в пересічних людей асоціюється із хрестовими походами, керівною роллю Церкви й вогнищами інквізиції супроти інакомислячих. На противагу цьому Відродження в масовій свідомості постає як інтелектуальне й мистецьке явище, що існувало осторонь, ніби паралельно чи опозиційно. Усталений стереотип – представники Відродження не визнавали «Божого провидіння» над усім, що відбувалося у світі. Ренесанс навіть називають відправною точкою ранньомодерного часу, коли розпочався перегляд ортодоксальних засад існування європейського суспільства. На наш погляд, такі уявлення про період XIV–XVI ст. є не досить обґрунтованими.

Тривалий час у науковому дискурсі звертали увагу лише на радикальні погляди мислителів європейського Відродження, що полягали у прагненні витіснити релігійний світогляд принципово новим, секуляризованим. Звернення ж мислителів Ренесансу до теології, активне моралізаторство й неприховану побутову релігійність дослідники пояснювали «непослідовністю» (Tendler, 2017).

Так яке ж справжнє ставлення представників Відродження до релігії? Чи звернення до античного спадку остаточно зруйнувало авторитет християнства для інтелектуальної еліти, чи навпаки, наситило богослов'я новими альтернативними ідеями? Чи не має сучасне суспільство – мистецтвознавці, літературознавці, філологи, культурологи й інші фахівці – викривленого уявлення про згадану епоху, через її позитивістські оцінки просвітниками й представниками романтизму XVIII–XIX ст.?

Пошук відповідей на ці питання робить актуальним наше звернення до міждисциплінарної методології з історії, релігієзнавства й філософії. Ми спробуємо проаналізувати політичні, ментальні й інтелектуальні мости між Ренесансом і Реформацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що вітчизняні розвідки з історії соціально-політичних, теософських і педагогічних учень мислителів доби Відродження є досить обмеженими у своїй питомій вазі. Зокрема, це здебільшого праці Б. Года, Н. Год (Год, 2012, с. 77) і Р. Басенка (Год, 2019).

Серед зарубіжних авторів важливим джерелом наукового осмислення ідеї статті стали концепції Люсьєна Февра (Febvre, 1982) та Стівена Ґрінблатта (Greenblatt, 1980). Безпосередньо питанню соціокультурного наступництва Ренесансу та Реформації присвячені праці С. Шенджан і К. Окер. Перша дослідниця влучно відмітила, що ідеї Ренесансного гуманізму – індивідуалізм, ad fontes, критичне мислення – заклали інтелектуальне підґрунтя для реформаційного руху Лютера та сприяли зародженню національних держав у Європі (Şencan, 2025).

К. Окер у праці «Гібридна Реформація: соціальна, культурна та інтелектуальна історія протиборчих сил» стверджує, що Реформація не була лише конфронтацією між католицизмом і протестантизмом, а рухом, в якому важливу роль відіграли не лише релігійні реформатори, а й гуманісти, пересічні миряни й навіть конформісти. Автор поєднує гуманістичну традицію Ренесансу з розвитком протестантського дискурсу – через розрив, заперечення і синтез культурно-політичних практик. Амбівалентність та культурні компроміси постають джерелом гнучкого переходу від світського гуманізму до релігійного протесту та появи нових конфесій (Ocker, 2022).

Мета статті полягає у спробі виявити й обґрунтувати концептуальні зв'язки в політичному, ментальному й інтелектуальному вимірах між європейським Ренесансом і Реформацією.

Досягнення поставленої мети забезпечується методологічною основою дослідження. Вона ґрунтується на міждисциплінарному підході, що дозволило інтегрувати історичний, філософський, культурологічний і релігієзнавчий виміри. Така методологічна рамка дала змогу розглядати феномени Ренесансу та Реформації як єдиний процес інтелектуальної еволюції Європи, що охоплює аксіологічні, політичні, ментальні та духовні трансформації. Концептуальна лінія

нашого дослідження проходить у культурно-історичному контексті розвитку гуманізму, Реформації і раннього протестантизму, що змушує розглядати тогочасну європейську людину в новому аксіологічному вимірі. Як наслідок, культурно-смислові парадигми і цінності античної, середньовічної і новоєвропейської людини потребують критичного переосмислення.

Теоретичною базою дослідження стали концепції цивілізаційного підходу (для простеження довготривалих змін у структурі європейської культури), культурно-антропологічного підходу (для аналізу зміни статусу особистості в добу Відродження), феноменології релігії (для виявлення зміни способів переживання віри, свободи, гріха, спасіння, ментальних зсувів між середньовічною колективною релігійністю та індивідуалізованою духовністю Ренесансу й Реформації), а також етико-герменевтичної традиції (для осмислення текстів у їхньому історико-культурному контексті). Зокрема, відповідно до такого підходу, ми застосовуємо герменевтичну концепцію німецького дослідника Отто Больнова. Серед іншого, в основі лежить принцип історизму, що дозволяє розглядати філософсько-богословські ідеї як продукт свого часу, що детермінований соціокультурними контекстами епохи.

Для реалізації поставленої мети застосовано низку **методів дослідження**: аналізу, синтезу, історико-порівняльний метод (для виявлення спільних і відмінних рис між гуманістичною та реформаційною традиціями), герменевтичний метод (для інтерпретації першоджерел і текстів мислителів епохи Ренесансу й Реформації в контексті їхнього світогляду), історико-критичний метод (для аналізу богословських і філософських ідей, зокрема, у межах гуманістичної традиції ad fontes («до джерел»)), історико-ретроспективний метод (для відстеження витоків реформаційних ідей у контексті історичної спадкоємності між гуманізмом і раннім протестантизмом), порівняльно-аналітичний метод (для зіставлення різних моделей релігійної свідомості та соціокультурних практик), системно-структурний метод (для виявлення взаємозв'язків між інтелектуальними, ментальними й політичними процесами доби), компаративно-історичний метод (для обґрунтування закономірностей тяглості розвитку ідей гуманізму), світоглядного плюралізму (для пояснення співіснування різних систем цінностей, типів мислення та духовних орієнтацій з метою уникнення редукціонізму).

Виклад основного матеріалу. Критика марнославства й марнотратства римської курії та її місцевих прелатів відома ще з розвиненого середньовіччя. У період XI–XIV ст. не завжди доброчесним шляхом істотно виросли доходи Церкви, серед духовенства рівень корупції зростав синхронно зниженню рівня вченості. У період хрестових походів Церква активно залучала нові «надходження»: завдяки новим податкам, рентам, продажу індульгенцій, державним зборам на утримання армії, а також фінансовим схемам, як-от кредитування хрестоносців, попри заборону лихварства (Koyama, 2024, p. 54). Зокрема, лише між 1188 і 1326 рр. Церква запровадила 43 нові збори та податки, що збільшило її матеріальне збагачення через переважно не «духовні послуги» (Ekelund, 2012, p. 133).

Економічна політика Католицької церкви не представлялася безвинною, тому спорадично призводила до опозиційних випадів з боку умовної «громадськості». Навіть її вихідці дуже часто критикували Рим за відхід від традиційної християнської аскези. Наприклад, згадаємо Вальтера Шатильйонського (прибл. 1135–1201 рр.), одного з найвідоміших представників поезії вагантів, який служив при дворі Генріха II і сам був каноніком і богословом. Він ще задовго до Ренесансу й Реформації дозволяв відверті випади проти вищого духовенства. «Любить злото курія за блискучу вроду, за боки карбовані, за високу пробу, за круглястість вигляду і за те, що дзвонить: бо як дзвонить золото, то мовчать закони», – іронізував поет у своїх віршованих рядках «Проти пороків Риму» (Шатильйонський, 2020, с. 125).

Події Авіньйонського полону (1309–1376 рр.) поглибили суперечності в лоні Церкви та спричинили розкол серед білого духовенства. Велика західна схизма (1378–1417 рр.) завдала непоправного удару інституту папства, його авторитет стрімко згасав. Залишалося питанням часу, коли церковні контроверзи, підігріті внутрішньополітичними оказіями в Папській державі, разом зі збуренням населення, підхопить політичний істеблішмент Європи і дасть «зелене світло» масштабним реформам у духовному житті західного світу.

За результатами Констанцького собору (1414–1418 рр.) ствердилася концепція, за якою

колективний орган управління – власне собор отримав найвищу владу (дану Христом), навіть більшу за владу понтифіка. Хоча після того папи ще повернуть собі de facto авторитарну й абсолютистську владу, а пізніше ще й de jure статус папського примату за рішеннями Базельського собору (1431–1449 рр.), європейські монархії та широкі верстви населення більше не сприйматимуть постать очільника Римської церкви як недоторкану чи непомильну. Папство все більше «скочувалося» на політику регіонального рівня, зосередившись на централізації державної влади, розвитку культури, фокусувалося на «мирських аспектах», передусім власного життя. Папська курія радше нагадувала королівський двір, де зустрічалися інтелектуали, проводили художні експерименти й поширювали інноваційні ідеї. Поступово Рим став містом гуманізму, а понтифіки – провідними поборниками цього руху (Миколай V, Пій II, Сікст IV), живими символами Відродження (Ното, 2020, с. 170, 171).

Не можна залишити поза увагою і події протистояння гвельфів і гібелінів. У хитросплетіннях європейської геополітики Престол Святого Петра втрачав ореол трансцедентності та ставав усе більш утилітарним. Поки відбувалася активна «італізація» папства й курії, з метою запобігання впливу інтересів інших держав на життя Церкви, втрачався реальний зв'язок з «периферією». XV ст. характеризується інтенсивною критикою морального занепаду церковних інститутів, розпусти, непотизму, ницого рівня душпастирства, порушення принципів священної бідності. На фоні замилування пап мистецькими надбаннями Кватроченто Європою ширилися, не в останню чергу завдяки ідеям гуманістів, заклики до негайної реформи церковних звичаїв, невідкладного повернення до євангельських принципів, відмови від мирських інтересів папства. Ці настрої, що вирували як зовні церкви, так і в середині, залишалися без уваги, доки не стали духовною основою релігійних течій послідовників Джона Вікліфа (прибл. 1320–1384 рр.) в Англії або Яна Гуса (прибл. 1370–1415 рр.) у Чехії, які були визнані єретичними.

Занедбання Римською церквою власної духовної місії, отже, ідентичності, низький інтерес з боку духовенства до піклування про душі, виконання пастирських і літургійних обов'язків, пристрасть до багатства представників вищого духовного кліру, різко контрастували із дбайливим ставленням до церковних канонів, моральністю і відданістю духовному покликанню ченців. Це не могло залишатися непоміченим серед вірян. Занадто стурбована політичними проблемами – відновлення державних інституцій Святого Престолу на Апеннінах, папська канцелярія втратила контроль над питаннями морального відродження в Європі, тому ця функція стала доступною іншим силам (Ното, 2020, с. 173).

Поширення ренесансно-гуманістичної культури сприяло переоцінці особистості та її потенціалу, ставило на порядок денний можливості особистих стосунків з Богом. Додамо до цього зростання темпів транскордонного поширення знань та інформації завдяки друкарському верстата Йогана Гутенберга й отримаємо «релігійний бум», що почався в 1517 р. появою відомих «95 тез» Мартіна Лютера та надалі сколихнув увесь континент (Ното, 2020, с. 174).

Навіть в Італії, у Флоренції, після вигнання Медічі, Джироламо Савонарола (1452–1498 рр.) відверто критикував корупцію серед духовенства та вимагав морального й суспільного оновлення. Він закликав звернутися до Святого Писання і простоти віри – тем, які згодом стануть центральними у протестантському русі. Його праця "Compendio di rivelazioni" (*укр. «Скорочений виклад одкровень»*) активно поширювалася через друк в Італії, Парижі, Ульмі й заклала фундамент для протестантських ідей. Певним чином Дж. Савонарола був взірцем морального й духовного наслідування для Мартіна Лютера. Коли йому заборонили проповідувати власні ідеї, що загрожували для Флоренції папським інтердиктом, відлучений від церкви чернець звернувся з особистими листами до суверенів Іспанії, Англії, Угорщини, Німеччини та Франції. У них він закликав скликати генеральний собор для усунення папи Олександра VI (вихідця впливової династії Борджіа), який показав себе негідним лідером християнського світу: «Церква кишить мерзотами від маківки до п'ят. Однак ви не лише не застосовуєте жодних ліків, але й віддаєте шану причині бід, якими вона осквернена <…> Тепер я свідчу, Бог мені свідок, що цей Олександр не є папою, і його не можна вважати таким. Залишаючи осторонь смертний гріх симонії, через який він отримав папську кафедру та щодня продає бенефіції Церкви

тому, хто запропонує найвищу ціну, а також залишаючи осторонь інші його очевидні вади, я урочисто заявляю, що він не християнин і не вірить у жодного Бога. Невір'я не може ширитися далі» (McGeown, 2010).

Такі заклики підігрівали політичні амбіції європейських володарів. Спрямовані проти папства випади спонукали активізацію руху за реформу Церкви. Зокрема, у державах феодально роздробленої Німеччини, у швейцарських містах і навіть в Англії зацікавленість політичних еліт у секуляризації церковного майна та поширенні влади на релігійну й духовну сферу також мали вирішальне значення для утвердження Реформації (Кавarріа, 2020, с. 169).

Водночас, на нашу думку, це не завжди було спровоковано питанням жаги до необмеженої влади європейських монархів: правителі мали покликання та відчували тягар відповідальності за майбутнє династії в найширших смислах. Завдяки гуманістам та поширенню їхніх учень про «ідеального правителя» формувалися ціннісні уявлення про те, як вправно керувати державою і суспільством для сталого розвитку правлячого роду (Лобода, 2021, с. 188).

Водночас вчення гуманістів, як ми вже зазначали, не було антирелігійним. Виховання в дусі схоластики самих гуманістів, безумовно, також накладало відбиток на їхній світогляд, тому і звернення до дійових осіб Святого Писання не зникало зі сторінок їхніх праць. До ідей своїх античних колег гуманісти ставилися з таким же пієтетом, як і до античної культури загалом. Проте зовсім не йшлося про абсолютне відновлення. Існувала багатовікова традиція християнства, яку гуманісти також цінували й прагнули узгодити з античністю. Історичний континуум (реальність), в якому опинилися мислителі, безумовно, визначав наратив епохи Відродження. Відомо, що Августин Аврелій (V ст.) і Фома Аквінський (XIII ст.) теоретично обґрунтували закономірності процвітання християнської держави. Августин бачив у державі породження Диявола, а Фома – божественний дар. Обоє порівнювали те, як Бог управляє світом, король – королівством, а інтелект – душею людини.

Гуманісти Відродження спиралися на «християнський сократизм» Августина. Наприклад, «благодать» як сакраментальна ідея перейшла із християнства у творчість Франческо Петрарки (1304–1374 рр.) як внутрішня динаміка – воля, скерована вищими силами (Stinger, 1977, p. 203). Християнська парадигма продовжувала бути духовним і філософським орієнтиром для гуманістів (Gill, 2005, p. 208).

Гуманісти, безумовно, не бачили на чолі держав правителя-язичника чи правителя-розкольника. Правителям надавалися також інші не менш прохристиянські настанови, наприклад: вести аскетичний спосіб життя, пам'ятати й слідувати Святим Заповідям тощо. З погляду панівної ідентичності, а також позицій кон'юнктури ортодоксальної Католицької Європи, повністю відмовитися від християнської традиції було неможливо. Позиції релігійного світогляду залишалися непорушними. Ренесансні мислителі закликали не знищити християнство, а оздоровити його через повернення до першоджерел християнського віровчення – ad fontes. Лінгвістична реформа представників Відродження – заклик повернутися до вивчення творів раннього християнства в оригіналі, оминаючи середньовічні нашарування і коментарі, пізніше дала поштовх розвитку нової граматико-історичної екзегези. Ранньомодерний принцип sola scriptura («лише Писання») став наріжним каменем ідеї Реформації (Rummel, 2007, p. 59).

Після Авіньйонського полону вплив кліру на регіональному рівні значно посилився, інерція дистанціювання від релігійного центру – Риму зберігалася. На ґрунті гуманістичних ідей також зростало бажання мати більш особисті стосунки з Богом, які б утілювалися в ностальгічному очікуванні ідеальної первісної чистоти віровчення з її простотою і строгістю. Зокрема, фламандський диякон Герт Гроте (1340–1384 рр.) у другій половині XIV ст. проповідував реформу звичаїв і моралі, виступав проти симонії, накопичення багатств, конкубінату духовенства та падіння моралі серед священництва. Так, ще в католицькому середовищі виник рух за інтерналізацію віри – за особисту молитву, читання писання, щоденні роздуми. Саме «Братство спільного життя», яке діяло орієнтовно в першій половині XV ст., віддавало перевагу навчанню латини й основ богослов'я для детального вивчення християнських першоджерел. Ще до Гутенберга братчики заробляли собі на життя копіюванням книжок – їхні скрипторії виробляли порівняно дешеві та прості в дизайні рукописи для широкого вжитку, а не лише для монастирів чи багатих замовників.

Послідовниками й членами братства, яке діяло на теренах сучасних Нідерландів і Німеччини, не були лише ченці, тому їх дуже часто критикувала Католицька церква за «наполовину чернечий» спосіб життя (Van Engen, 2014, p. 119).

Індивідуальне читання стало виявом ранньомодерної релігійності, зміцнювало почуття належності до сфери сакрального, згуртовувало деномінації, які все частіше відходили від будь-якої форми інституційного посередництва з Богом. Гору над інтерпретаціями брало безпосереднє Боже слово, а над формалізованими літургіями – молитва подумки й діалог із трансцендентним. Так склалася ренесансна і, по суті, протореформаційна концепція «Нового благочестя» («devotio moderna»). Віруючим рекомендували збагачувати свою душу особистою молитвою і розвивати християнські чесноти (артикульовані свого часу гуманістами), дотримуючись порад духовних наставників, які мали стежити за прогресом віруючих і виправляти крайнощі (Фіореллі, 2020, с. 225).

Оновлення зазнавала й катехитична література. Писемною пам'яткою християнського гуманізму є трактат «Про наслідування Христа» («De imitatione Christi», перша третина XV ст.), написаний Фомою Гемеркеном (прибл. 1380–1471 рр.). Хоча головна увага у трактаті звернена до Христа, його прикладу, особистого спасіння, у центрі роздумів завжди перебувала конкретна людина, її внутрішній світ, потреби, можливості, моральний вибір, «стан душі» (психологія) тощо. Латина трактату була спрощена для легкого сприйняття читачем, чиста, без складної схоластичної термінології. Це був продукт епохи – те, що ренесансні гуманісти прагнули впровадити в богословське письмо (Фіореллі, 2020, с. 226).

Світські гуманісти доби Відродження також несли свій апостолат, який закладав майбутню базу Реформації в Європі. Назвемо лише декілька прикладів, які через хронологічну та хорологічну близькість стали передвісниками Реформації. У 1494 р. з'явився твір «Корабель дурнів» Себастіана Бранта (1458–1521 рр.). Автор підійшов до висміювання вад тогочасного суспільства з гуманістичних позицій: зовсім не релігійний світогляд винний у всіх лихах, а саме людська дурість. Автор засуджує «фальшиве благочестя», в яке біле й чорне духівництво «вдягається», аби ошукати народ (Брант, 1980, с. 110). С. Брант писав свій твір рідною німецькою мовою, що зробило його сатиру легкодоступною для читачів. Автор здобув великої популярності на теренах німецьких князівств. Це продемонструвало, зокрема й майбутнім засновникам протестантизму, якою насправді силою є слово, коли воно відповідає вимогам часу. Оскільки «Корабель дурнів» зовсім не порушував богословських тем, місцевим схоластам нічого було протиставити автору, і в цьому, безумовно, був великий крок уперед для суспільно-політичної думки на теренах ренесансної Німеччини.

Одним із видатних мислителів Ренесансу, який жив на зламі епох, був Еразм Роттердамський (1466–1536 рр.). Оминаючи детальний аналіз його життєвого й творчого шляху, підкреслимо, що в його працях нерідко можна знайти критику Церкви. Гуманіст не міг не бачити недоліків папської політики й критично ставився до зовнішньої пишності курії. Під час подорожування Італією в 1506–1509 рр. Еразм був шокований розкішшю папського двору, багатством і аморальністю кардиналів. Усе це видавалося несумісним з бідністю Христа, скромністю і простотою євангельських проповідників. Папа Юліус II марширував на чолі утвореної ним швейцарської гвардії, одягнений у шоломи і лати, що дисонувало з місією християнського миротворця. Еразмові приписували авторство анонімного памфлету «Юліус, котрому заборонено вхід у небесні ворота» (Год, 2012, с. 70). У його «Похвалі глупоті» звучала неприхована відраза до Римської церкви: «дбаючи запопадливо про Христа, папи вогнем і мечем боронять усе це, рясно проливаючи християнську кров. Їм навіть здається, що вони по-апостольському боронять церкву – наречену Христову <…> Але хіба є в церкви небезпечніші вороги, ніж нечестиві понтифіки, які своєю мовчанкою про Христа сприяють його забуттю, які зв'язують його своїми лиховісними законами, які спотворюють його вчення притягнутими інтерпретаціями і вбивають своїм ганебним життям?» (Еразм, 2012, с. 114).

Критика церкви Еразмом зближувала його з такими «титанами» Реформації, як Мартін Лютер, Ульріх фон Гуттен і Філіп Меланхтон. Відверта позиція гуманіста вплинула на них, але учасником Реформації він так і не став. Еразм виступав за екуменізм і встановлення «християнського миру» на континенті, що робило його виступ на боці тієї чи тієї сторони неможливим.

Ще за рік до початку Реформації, у 1516 р., він виклав свої сподівання на релігійну й політичну єдність, мир і гармонію в Європі в трактаті «Виховання християнського государя». Це був інший шлях досягнення «Нового благочестя» у Європі: вихованням справжнього «помазаника Божого», який у політиці керувався би чеснотами, християнськими заповідями, спрямовуючи підданих до перетворення Європи на справжнє «християнське братство» (Лобода, 2016, с. 121).

Підсумовуючи, можна говорити про досить помітні «ментальні мости» між європейським Ренесансом і Реформацією. У контексті характеристики релігійного життя помітним «мейнстрімом» епохи було опозиціонерство особистості перед недоліками панівної тогочасної системи взаємин Церква – людина, Церква – держава, Церква – суспільство. Одним із ключових досягнень цього часу було розмежування дефініцій. На власному досвіді спочатку гуманісти, а потім і представники реформаційного руху переконалися, що духовність не тотожна релігійності (хоча може бути її частиною), водночас релігія в особі Католицької церкви існувала без належного рівня духовності. Усі зусилля мислителів від Ренесансу до Реформації зводилися до гармонізації цих двох категорій – досягнення максимального перетину духовності та релігійності людини (Jacobs, 2013, p. 3, 6).

Під впливом уже згаданих соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників відбувалися поступові «зсуви» у релігійній свідомості. Розмежування духовності та релігійності в Ренесансі створило передумови для зародження протестантської індивідуалістичної етики – змінилися ставлення до праці, особистої відповідальності за спасіння душі (Вебер, 1994, с. 69). В епохи Пізнього середньовіччя та Ренесансу відбувається процес «внутрішньої персоналізації» віри, а Реформація стала кульмінацією прагнень до індивідуальної духовності, започаткованої гуманістами. Важливо, що перш ніж «вибухнула» Реформація, відбулася трансформація ідентичності в лоні самої Церкви. Пошуки власного «культурного коду», заперечення східнохристиянського впливу через крах Візантії призвели до високого рівня внутрішнього напруження і рухів за оновлення всередині католицизму (Oberman, 1992, p. 14).

Отже, протестантизм був не лише породжений конфліктом, але й став способом конструювання нового духовного «Я». Реформація не зводилася до створення ще однієї офіційної релігійності чи догматики, а мала покликання відповісти на нові умови розвитку особистості, суспільства й держави в ранньому модерні, артикульовані перед цим ренесансними гуманістами (Greenblatt, 1980, p. 34). Реформація успадкувала від ренесансного гуманізму його метод (першоджерела, філологічна точність), акцент на моральне самовдосконалення, критику формального культового життя і перейняла катафатичне богослов'я – прагнення прямо стверджувати істини віри на основі Писання.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виявити й обґрунтувати концептуальні зв'язки між європейським Ренесансом і Реформацією, що виявляються в політичному, ментальному й інтелектуальному вимірах. Показано, що ключовим «ментальним мостом» стала зміна статусу особистості в системі координат Церква – людина – держава – суспільство. Гуманісти й перші протестанти виходили з досвіду критичного осмислення недоліків інституційної Церкви, формуючи нову парадигму духовності, яка перестала бути тотожною релігійності.

З'ясовано, що ще в межах Ренесансу гуманісти, спираючись на античну спадщину, активно залучали богословські аргументи, що не лише не заперечували, а часто й підсилювали моральний авторитет християнської традиції. Діячі Реформації, успадкувавши цю гуманістичну методологію, прагнули поєднати релігійну віру з особистою духовною автентичністю, що й стало ідейною платформою для оновлення християнства. Доведено, що процеси політичної емансипації мислителів та інтелектуальних еліт від папської централізації сприяли формуванню передумов для секуляризаційних тенденцій, не руйнуючи водночас сакрального виміру культури.

Як наслідок, гармонізація духовності та релігійності постала одним із провідних викликів епохи, а його вирішення стало об'єднувальним завданням для представників обох інтелектуальних течій. Таким чином, дослідження досягло поставленої мети – аргументовано довести, що між Ренесансом і Реформацією існував не розрив, а безперервний діалог цінностей і смислів, який сприяв формуванню нового обрису європейської цивілізації ранньомодерного часу.

Список використаних джерел:

Febvre, L. (1982). *The problem of unbelief in the sixteenth century: The religion of Rabelais* (B. Gottlieb, Trans.). Harvard University Press. (Ориг. видання 1942), 548 p.

Gill, M. J. (2005). *Augustine in the Italian Renaissance: Art and philosophy from Petrarch to Michelangelo.* Cambridge University Press, 296 p.

Greenblatt, S. (1980). *Renaissance self-fashioning: From More to Shakespeare.* University of Chicago Press, 321 p.

Jacobs, A. C. (2013). Spirituality: History and contemporary developments: An evaluation. *Koers: Bulletin for Christian Scholarship,* 78 (1), 1–12.

Koyama, M. (2024). Analyzing the medieval church through an economic lens. *Public Choice,* 201, 53–60.

McGeown, M. (2010). Savonarola: "Prophetic" Preacher and Moral Reformer. *Covenant Protestant Reformed Church.* (August 5, 2025). https://www.cprf.co.uk/articles/savonarola.htm

Oberman, H. A. (1992). *The dawn of the Reformation: Essays in late medieval and early Reformation thought.* William B. Eerdmans Publishing Co., 309 p.

Ocker, C. (2022). *The hybrid reformation: A social, cultural, and intellectual history of contending forces.* Cambridge University Press, 310 p.

Robert B., Ekelund, Jr., Robert F., Hébert, Robert D., Tollison. (2012). The political economy of the Medieval Church. *The Oxford handbook of the economics of religion*. Oxford University Press, 123–145.

Rummel, E. (2007). Ad fontes: German humanists as editors and translators. *Early modern German literature 1350–1700*. Cambridge University Press, 50–66.

Şencan, S. (2025). Renaissance Humanism and Martin Luther: The birth of nation-states. *Dialog: A Journal of Theology,* 64 (1), 45–52.

Stinger, C. L. (1977). *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian antiquity in the Italian Renaissance.* State University of New York Press, 314 p.

Tendler, S. (2017). *An analysis of Lucien Febvre's The problem of unbelief in the 16th century.* Milton Park: Routledge, 130 p.

Van Engen, J. H. (2014). *Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages.* University of Pennsylvania Press, 448 p.

Брант, С. (1980). *Корабель дурнів: Вибрані сатири.* Київ: Дніпро, 151 с.

Вебер, М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму* (О. Погорілий, Пер. з нім.). Київ: Основи, 273 с.

Год, Б. В., & Басенко, Р. О. (2019). *Ренесанс європейської молоді в ранній Новий час: Педагогічні виклики гуманістів та єзуїтів.* Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 314 с.

Год, Б. В., & Год, Н. В. (2012). *Еразм Роттердамський – «наставник Європи»: історичні та педагогічні нариси.* Полтава: ПП Шевченко Р. В., 206 с.

Еразм Роттердамський. (2012). *Похвала глупоті* (В. Литвинов, Пер.). Київ: Толока, 192 с.

Каварріа, Е. Н. (2020). Релігійна революція. Історія європейської цивілізації. Епоха Відродження. Історія. Філософія. Наука і техніка. Харків: Фоліо, 167–176.

Лобода, Д. (2016). Проблема виховання майбутнього правителя в працях європейських ренесансних мислителів (XIV–XVI ст.). *Збірник матеріалів XIX Студентської наукової конференції історичного факультету*. Полтава: ІВЦ ПНПУ, 119–122.

Лобода, Д. (2021). Підсумки едукаційних ініціатив придворних ренесансних мислителів у контексті проблеми виховання «ідеального правителя». *Педагогічні науки,* 78, 185–190.

Ното, М. А. (2020). Папство та церковна ієрархія. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Експедиції. Торгівля. Утопії. Харків: Фоліо, 170–174.

Фіореллі, В. (2020). Релігійне життя. Історія європейської цивілізації. Середньовіччя. Експедиції. Торгівля. Утопії. Харків: Фоліо, 225–228.

Шатильонський В. (2020). Проти пороків Риму (М. Борецький, Пер.). *Європейське Середньовіччя: літературний флорілегіум*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 125–126.

References:

Febvre, L. (1982). *The problem of unbelief in the sixteenth century: The religion of Rabelais* (B. Gottlieb, Trans.). Harvard University Press. (Original work published 1942). [in English].

Gill, M. J. (2005). *Augustine in the Italian Renaissance: Art and philosophy from Petrarch to Michelangelo*. Cambridge University Press. [in English].

Greenblatt, S. (1980). *Renaissance self-fashioning: From More to Shakespeare*. University of Chicago Press. [in English].

Jacobs, A. C. (2013). Spirituality: History and contemporary developments: An evaluation. *Koers: Bulletin for Christian Scholarship, 78* (1), 1–12. https://doi.org/10.4102/koers.v78i1.2111 [in English].

Koyama, M. (2024). Analyzing the medieval church through an economic lens. *Public Choice, 201*, 53–60. https://doi.org/10.1007/s11127-024-01145-5 [in English].

McGeown, M. (2010). Savonarola: "Prophetic" preacher and moral reformer. *Covenant Protestant Reformed Church*. [in English].

Oberman, H. A. (1992). *The dawn of the Reformation: Essays in late medieval and early Reformation thought*. William B. Eerdmans Publishing Co. [in English].

Ocker, C. (2022). *The hybrid reformation: A social, cultural, and intellectual history of contending forces*. Cambridge University Press. [in English].

Ekelund, R. B., Jr., Hébert, R. F., & Tollison, R. D. (2012). The political economy of the medieval church. In R. M. McCleary (Ed.), *The Oxford handbook of the economics of religion* (pp. 123–145). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195390049.013.0006 [in English].

Rummel, E. (2007). Ad fontes: German humanists as editors and translators. In M. Keefer (Ed.), *Early modern German literature 1350–1700* (pp. 50–66). Cambridge University Press. [in English].

Şencan, S. (2025). Renaissance humanism and Martin Luther: The birth of nation-states. *Dialog: A Journal of Theology, 64* (1), 45–52. https://doi.org/10.1111/dial.12745 [in English].

Stinger, C. L. (1977). *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian antiquity in the Italian Renaissance*. State University of New York Press. [in English].

Tendler, S. (2017). *An analysis of Lucien Febvre's The problem of unbelief in the 16th century*. Routledge. [in English].

Van Engen, J. H. (2014). *Sisters and brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the world of the later Middle Ages*. University of Pennsylvania Press. [in English].

Brant, S. (1980). *Korabel' durniv: Vybrani satyry [The ship of fools: Selected satires]* (V. Borys, Trans.). Dnipro. [in Ukrainian].

Veber, M. (1994). *Protestants'ka etyka i dukh kapitalizmu [The Protestant ethic and the spirit of capitalism]* (O. Pohorylyi, Trans.). Osnovy. [in Ukrainian].

Hod, B. V., & Basenko, R. O. (2019). *Renesans yevropeis'koi molodi v rannii Novyi chas: Pedahohichni vyklyky humanistiv ta yezuitiv [The renaissance of European youth in the early modern era: Pedagogical challenges of humanists and Jesuits]*. PNPU imeni V. H. Korolenka. [in Ukrainian].

Hod, B. V., & Hod, N. V. (2012). *Erazm Rotterdams'kyi – "nastavnyk Yevropy": Istorychni ta pedahohichni narysy [Erasmus of Rotterdam – "Mentor of Europe": Historical and pedagogical essays].* PP Shevchenko R. V. [in Ukrainian].

Erazm Rotterdams'kyi. (2012). *Pokhvala hlupoti [In praise of folly]* (V. Lytvynov, Trans.). Toloka. [in Ukrainian].

Kavarria, E. N. (2020). Relihiina revoliutsiia [Religious revolution]. In *Istoriia yevropeis'koi tsyvilizatsii. Epokha Vidrodzhennia. Istoriia. Filosofiia. Nauka i tekhnika [History of European civilization. The Renaissance era. History. Philosophy. Science and technology]* (pp. 167–176). Folio. [in Ukrainian].

Loboda, D. (2016). Problema vykhovannia maibutnioho pravytelia v pratsiakh yevropeis'kykh renesansnykh myslyteliv (XIV–XVI st.) [The problem of educating a future ruler in the works of European Renaissance thinkers (14th–16th centuries)]. In *Zbirnyk materialiv XIX students'koi naukovoi konferentsii istorychnoho fakultetu [Proceedings of the XIXth student scientific conference of the Faculty of History]* (pp. 119–122). IVTs PNPU. [in Ukrainian].

Loboda, D. (2021). Pidsumky edukatsiinykh initsiatyv prydvornykh renesansnykh myslyteliv u konteksti problemy vykhovannia "ideal'noho pravytelia" [Results of educational initiatives of court Renaissance thinkers in the context of the problem of educating the "ideal ruler"]. *Pedahohichni nauky [Pedagogical sciences],* 78, 185–190. [in Ukrainian].

Noto, M. A. (2020). Papstvo ta tserkovna iierarkhiia [Papacy and church hierarchy]. In *Istoriia yevropeis'koi tsyvilizatsii. Seredn'ovichchia. Ekspedytsii. Torhivlia. Utopii [History of European civilization. Middle Ages. Expeditions. Trade. Utopias]* (pp. 170–174). Folio. [in Ukrainian].

Fiorelli, V. (2020). Relihiine zhyttia [Religious life]. In *Istoriia yevropeis'koi tsyvilizatsii. Seredn'ovichchia. Ekspedytsii. Torhivlia. Utopii [History of European civilization. Middle Ages. Expeditions. Trade. Utopias]* (pp. 225–228). Folio. [in Ukrainian].

Shatylo'ons'kyi, V. (2020). Proty porokiv Rymu [Against the vices of Rome] (M. Borets'kyi, Trans.). In *Yevropeis'ke Seredn'ovichchia: literaturnyi florilehium [European Middle Ages: Literary florilegium]* (pp. 125–126). Navchal'na knyha – Bohdan. [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 01.10.2025
Дата прийняття статті: 10.11.2025
Опубліковано: 26.12.2025